

իւր մէջ¹։ Բայց այդ Արաւշխեան վէպը նորոգող ու կերպարանափոխող տարրեր ընդունել է շատ մօտիկ ժամանակում կատարուած այլ նշանաւոր գէպերից ևս։ Միհրդատ (35-37 թ. և 41-45 թ.), Հրադամիզ (45-53 թ.) և Տրդատ Ա. թագաւորների անցքերից։ Ի թիւս այլ պատճառների իբրեւ հանգոյց ծառայել է այս պատմական գէպերի նմանութիւնը Արաւշխեան վէպի հետ։ Հայոց թագաւորը՝ Միհրդատ, նոյնպէս սպանուում է իւր կնոջ և որդիների հետ։ Իշխում է օտար ու բռնակալ Հրադամիզը, և Տրդատ Ա. պարթեւ մանում է Հայաստան պարթեւական զորքերով (53 թ.)։ Ժողովուրդը սիրով ընդունում է նորան, և նա երկար կռիւներ մղելով նախ Հրադամիզի և ապա հռոմայեցոց դէմ՝ վերջիվերջոյ թագաւորում է փառքով, հաշտուելով և կնիւարկուելով հռոմայեցոյ։

Դէպքերի համանմանութիւնը մեծ է, և ժողովուրդն իւր Արաւշխեան վէպի վրայ պիտի աւելացնէր և աւելացրել է տարրեր այս նոր կատարուած գէպերից։

Վիպասանքի մէջ Արտաշէս հիմնում Արտաշատ Տրդատ Ա.-ի օրով, որ պարթեւական ցեղի առաջին մեծ ու փառաւոր ինպատարն է։ Արտաշատը հիմնովին կործանուում է նորից շինուում է, հռոմից բերել առած ճարտարպետների ձեռով։ Այդպիսի գէպում ժողովրդի ոգևորութիւնը մեծ պիտի լինէր և Արտաշատի հիմնուելու հին երգը՝

ինչպէս լինում է սովորաբար աւելի ևս մեծ ու ժով կարող էր կենդանանալ և հին թագաւորի զովեստը նոր թագաւորի համար երգուել նորի համար ևս պահելով սիրելի ու ժողովրդական Արտաշէս անունը։ Արտաշատ քաղաքի շինութիւնն ու բնին, որ երգուում էր վիպասանքի մէջ Արտաշէսի անունով, և Տրդատի միւս գործերի նմանութիւնը վիպասանքի ուրիշ միջադէպերին՝ եղել են վիպական խմորման կերպն։ Եւ այնուհետև Արտաշատի մասին երգն և վիպասանքի առաջին մասը իբրեւ թիւսմոր իրենց են քաշել և Տրդատ Ա.-ի միւս արարքների զովեստն ու պատմութիւնը։ Այնուների դէմ կռիւն ու նոցա հետ խնամութիւնը, և Դոմեաիոս Կորնուլոնի գալուստը Հայաստան, և շատ կենցաղական գծեր, և վերջապէս ինչպէս յետոյ կրտսերները, բուն միթական բնաւորութիւն ունեցող առասպելներ։

Այսպէս են հետզհետէ կազմուել վիպասանք, և այսպէս միայն կարելի է բացատրել թէ ինչպէս Տրդատ Ա.-ի ժամանակի պատմական գէպերի յիշողութիւնը կապուած է Արտաշէս անուն հետ։ Այսպէս և վիպասանքի գլխաւոր հերոսն Արտաշէս է։ Արտաշէս Ա. Արտաշէս Բ. (և Արտաշէս Գ.) և Տրդատ Ա.

(նախնական)

Մ. Արեղեան

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

ԱՌՈՂՋԱՊԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

ԴՐ. Կ. ՌԵԿԼԱՄԻ.

Ա.

ԴԻՏԵԼԻՔ ԵՒ ԸՄՊԵԼԻՔ.*

(Ծարուհանդիման)

Ոգելից բնականներ — գինին, օգին, գարեջուրը, մեղրաջուրը — բոլորն էլ պարունակում են

1. Յայտնի է Գրիգոր Մագիստրոսի իւր համակերպ մեկում բերած հաստատութիւն «ի զոնկիս աւանդաւ» որ «Պարթեւ Արաւշխեան առում է «ի վախճանելն խառնման» այդ ինն գծախ ծխանի, եւ զանաւան մատուարդի, Չվազելն եղանց և զվազելն եղեւրուաց. Մեք փող հուրուաք և թիթիկ հաւկանաւք. Արաւշ օրեմ է բազումուրաց»։ «Պարթեւ» կոչումն Արաւշխեան համար, երբ ազգի անուն է ցայց տալիս Մագիստրոսի իրեն աւելացրածն է. իսկ հետո բերած հաստատութիւն վիպասանքի մնացորդ պիտի է համարել։ Դժբախտաբար Մագիստրոսն աւանդութիւնն ամբողջ չէ բերում։ Պ. Խալաթեան (Խր. 312) այս հաստատութիւնը չէ գտնում, և խառնաւրդ Արաւշխեան ինն (18-35), որ յայտնի է բաւ Տակիտոսի իւր որսի և խնդրանքի սիրով, մոլորակաւ և ազգային սովորութիւններին հաշտութիւն մնալով որով եւ ժողովրդի սերն էր գտնուած։

գինու ոգի (սպիրտ, ալկոհոլ), ուստի և իրենց յատուկ արքեպուցիչ ներգործութիւնն են անում մարդու վրայ:

Այս կամ այն խմիչքը գործածելը կախում է մարդկանց ճաշակիցն ու կարողութիւնից: Անարատ մարդուր գինի գանձում է խկտակէս այնտեղ, ուր խաղող է բուսնում թէպէտ այդպիսի տեղերումն էլ շատ անգամ գինին կեղծում են: Մեղրաջուրը պատրաստուում է մեղրից ու ջրից և համեմուում է մի քանի բոյսերով: գոյնը լինում է մոյզ գեղին, քիչ պղտոր և համն ախորժիկ:

Գարեջուրը պատրաստում են գարուց գանազան եղանակներով: գարեջուրը կարելի է խմել միայն այն ժամանակ երբ բոլորովին մաքուր է: շատ սառը չէ և ոչ դառը կամ թթու: գոյնը պիտի լինի կամ բաց կամ մոյզ գեղին: Հատ մոյզ կամ բոլորովին սև գարեջուրը ներկուած է լինում ուստի և միատակար: Օգին մի քանի դար առաջ երևան եկած ժամանակ ստացու աqua vitae—«կեանքի ջուր» անունը: Բայց այժմ իրաւամբ կարող է կոչուել կեանք փճացնող հեղուկ: Ահաոսարակ օգին կարելի է խմել շատ փոքր քանակութեամբ և անպատճառ մի քան ուտելիս: այն էլ գտածը:

Երեխաների համար ամէն ոգելից ըմպելիք վնասակար է: թէպէտ երբեմն կարելի է տալ նոցա մի կում թեթև գինի կամ գարեջուր: Իբրև բուժիչ միջոց թոյլերի, առողջացողների կամ խլացաւուտ ու թոյլ երեխաների համար լաւ գինուցն աւելի ընտիր ըմպելիք չկայ: մանաւանդ լաւ է հարաւային քաղցր գինին: Հասակաւորները պիտի աշխատեն յաճախ դործ չածել ոգելից խմիչքներ, որովհետև դոցա հետեանքը լատ վնասակար է: Մինչև քառասուն տարեկան հասակը ոգելից ըմպելիքներ կարելի է գործածել: առաւելագէս թոյլ տեսակները: այն էլ շատ փոքր քանակութեամբ: Քառասուն տարեկանից այն կողմը մարդիկ սովորաբար աւելի հեշտ են գիմանում այդ ըմպելիքներին, իսկ ծերերի համար լաւ գինին այնքան օգտակար է, որ իրաւամբ կոչուում է «ծերերի կաթ»: Բայց ինչ էլ որ լինի՝ անօթի չի կարելի ոգելից ըմպելիքներ խմել: այլ միշտ հաց ուտելիս կամ յետոյ:

Կար. Մոքուր անարատ կաթը ամէնից աւելի առողջարար ըմպելիքն է ջրից յետոյ: անդարարութեան կողմից նա միւս ըմպելիքներից բարձր է, որովհետև միայն կաթը (պանրի և ձուի նման) բաւական է մարդու առողջութիւնն ու կեանքը պահպանելու համար: կաթը պարունակում է այն բազմաթիւ մասերը: որ անհրաժեշտ են նիւթերի փոխանակութեան գործողութեան համար: կաթի մէջ լսգում են փոքրիկ, ուշքի համար

աննկատելի իւզալի կաթիլներ (իւղի գնտիկներ), որոնք նորան սպիտակ գոյն են տալիս: եթէ կաթը բաւական ժամանակ անշարժ մնայ, գրեթէ այդ բոլոր գնտիկները, մանաւանդ աւելի մեծերը, կը լինին երեսը, որովհետև նոքա ջրից թեթև են: կաթի քաշած երեսը կոչուում է արաժան (հում սեր): Տակի մնացած կաթը քիչ կապուտաւուն գոյն է ունենում և բացի իւղի կաթիլներից պարունակում է նաև կաղէին և կաթնաշաքար: որքան շատ ջուր լինի կաթի մէջ, այնքան նա աւելի պարզ և կապուտաւուն է լինում:

Առաւօտը կթած կաթը երեկոյեան կթած կաթից քիչ է պարունակում իւղ և պանիր: (Առաւօտուայ մի ֆունտ կաթը պարունակում է մօտ 1½ լոտ իւղ և 2½ լոտ կաղէին: երեկոյեան մի ֆունտը պարունակում է 3—4 լոտ իւղ և մինչև 4 լոտ կաղէին): Աւրեմն երեկոյեան կթած կաթն աւելի աննդարար է և որովհետև աւելի արաժան է պարունակում: աւելի էլ դիւրամարս է: Թթու կաթի մէջ կաղէինը չի լուծուում, այլ մակարդուում է: այդ պատճառով, օրինակ, մածունը թանձր է լինում և մածուցիկ:

կաթը պատուական անդարար նիւթ է երեխաների, առողջացող և ծանր ֆիզիքական աշխատանքով ծանրաբեռնուած մարդկանց համար: օգտակար է կաթի հետ ուտել հաց կամ պարսիմատ: չպէտք է մոռանալ նոյնպէս որ քիչ քանակութեամբ կաթը շատ էլ աննդարար լինել չի կարող: Երբ որ կաթը գործ են ածում իբրև դեղ, պէտք է օրական երկու անգամ խմել կէս կէս լիտր (լիտրը հաւասար է մի մեծ շշի, բուժիլի), մինչ միւս ուտելիքը մնում է դարձեալ սովորականը: Բոլորովին առողջ, ուժեղ և լաւ սնունդ ոտացող մարդկանց համար ամէն օր կաթ գործածելը միանգամայն աւելորդ է, որովհետև դորանից ի դուր տեղն աւելանում է նոցա համար աննդարար նիւթերի քանակութիւնը: Աւմ համար որ կաթի համն ախորժիկ չէ, կարող է կէս լիտր կաթին աւելացնել մի ըմպանակ (սիւմկա) օգին, կոնեակ կամ ում, հետն էլ գոնէ մի քիչ հաց ուտել:

Գրգռիչ ըմպելիքներ—սուրճը, թէյը, շօկոլադը—գրեթէ ամենեւին աննդարար չեն, և երեխաների համար մինչև 14—15 տարեկան հասակը անպայման վնասակար են: եթէ յաճախ են գործածում: Շօկոլադը, որ պատրաստուում է կաւո բոյսի հատիկներից, դեռ փոքր ի շատէ աննդարար նիւթեր պարունակում է: իսկ թէյն ու սուրճը իբրև աննդարար ըմպելիքներ շատ չնչին նշանակութիւն ունին: Բայց ուրիշ կողմից թէյն ու սուրճը արժանի են ուշադրութեան:

Այդ երկու խմիչքն էլ թուլացնում են նիւ-

Թերի փոխանակութեան գործողութիւնը ուստի և նոցա շնորհիւ մարդիկ կարողանում են բաւականապէս աւելի պակաս կերակրով, թէ քանակութեան և թէ որակութեան կողմից: Այս իսկ պատճառով բնականաբար աղքատ ժողովուրդը շատ անգամ կշտանում է Փրանսիայում և Գերմանիայում սուրճով, իսկ Անգլիայում և Ռուսաստանում թէյով: Եւրոպայում աղքատ բանուորները, որոնք առհասարակ վատ սնունդ են ստանում, պահպանում են իրենց առողջութիւնը գլխաւորապէս սուրճ խմելով: Բացի դրանից տաք սուրճը ազդում է արեւադարձութեան վրայ և հետեւաբար գրգռիչ ներգործութիւն է անում մարդու վրայ:

Մօտաւորապէս նոյն ազդեցութիւնն ունի և թէյը, որի գործածութիւնը շատ տարածուած է Զինապատանում, Հոլանդիայում, Անգլիայում և Ռուսաստանում: Թէյը ջրին ակորթելի համ և հոտ է տալիս և օգտակար է շատ տեղերում այն պատճառով, որ վնասակար ջրի տեղն է տալիս: Թէյ պատրաստելու համար ջուրը եռցնելով՝ անմիջապէս կարծնում անմաքուր ջուրը:

Շատ տեղերում թէյը և սուրճը կեղծում են, նոցա հետ ուրիշ բոյսերի տերեւներ ու պտուղներ խառնելով, որոնց մէջ լինում են և վնասակարները: Բայց կան բոյսեր, որոնք յաջողութեամբ կարող են փոխարինել սուրճը, օր. բոված դարին, կաղնու պտուղները և այլն:

Գժուարամարս ուսելիք (շաղկամ) բողկ վարունգ: Կանաչ սալաթ, սեխ, հում խնձոր և տանձ) գժուարութեամբ է մարսուում ստամոքսի և աղիքների մէջ և դուրս է գալիս այնտեղից դրեթէ չիտփոխաւած: Միմիայն երբ որ բաւ ծախուին այդ ուտելիքները, կարող են, բացի վարունգից և սալաթից, արատաբել իրենց մէջ շատ չնչին քանակութեամբ եղած նիւթերը, ո՞ր մտնում են արեան մէջ: Աւելի օգտակար են պտուղները. թէյպէտ ողբա էլ մեծ մասամբ չմարսուած են մնում, սակայն ամէն մարդ կարող է համարձակ դարձ ածել իրեն կերակուր: Առհասարակ պտուղները, եթէ ի հաշիւ չառնենք նոցա գժուարամարս լինելը, շատ օգտակար են, որովհետեւ նոքա ստամոքսի մէջ փափկացնում են միւս կերակրեղէնները և չեն թողնում որ գունդ գունդ մնան:

Միայն արմաղեններով և պտուղներով կերակուրելը դրեթէ անհնարին է, որովհետեւ նոցանով առողջութիւն պահպանել և կշտանալ անկարելի է:

Հանճային ցիւրեր (կեր, մագնեղա) Խրքուռանք (Փառփորի, ծծմբի, կիտրոնի և այլն) մեզ համար անհրաժեշտ պահանջ են և ամենայն օր մենք պիտի ընդունենք շատ փոքր չափով:

Եթէ կամենում ենք առողջ և ուժեղ լինել, Դոքա բոլորն էլ ներմուծուում են մեր մէջ կողմնակի ճանապարհով. թթուութեան կան բանջարեղէնների և պտուղների մէջ, կիր և մագնեղա՝ ջրի, նաւրոն՝ աղի մէջ. Այդ նիւթերի գործածութիւնը մեզ համար առողջարար է, և երկխաներին էլ շատ պէտք է տալ բանջարեղէններ, բայց հանրային նիւթեր և թթուութեան չափից շատ ներմուծելը մեր կազմուածքի մէջ վնասակար է, նոյն իսկ մեծերի համար:

Արեւադարձութիւն: Բոլոր յիշեալ սննդարար նիւթերը, մարսուելով ստամոքսի և աղիքների մէջ, դառնում են արիւն, որն աւելի շատ ու մեծ քանակութեամբ (թթուները), որն էլ աւելի դանդաղ ու փոքր քանակութեամբ (բորակայինները), Սակայն չի կարելի հաստատապէս ասել առաջուց, թէ այս կամ այն ուտելիքն ու բուսական սննդարար նիւթերը անցնում են մարմնի գնահատելի գործարաններին, որոնք իրենց անկութեան և կողորմման համար պէտք է անընդհատ նիւթ ստանան: Ցեաները թէ այդ ինչպէս է լինում:

Արիւնը մարմնի մէջ հոսում է բաւականին ամուր հիւսուածքից բաղկացած անցքերով, որոնք մի ամբողջ համակարգութիւն են կազմում: Սրտից (որ գործում է օգահան մեքենայի նման) արիւնն անցնում է արտերիաների մէջ, որոնք սովորաբար յայտնի են զարկերակ անուամբ և որոնցով մենք զաղախար ենք կազմում որտեղ գործողութեան մասին: Զարկերակները ճիւղաւորուում են և բաժանուում շատ բարակ անցքերի, որոնք մարդու մաղիցն էլ բարակ են, ուստի և կոչուում են մաղանոթ. այդ անցքերն ունին ստատիկ բարակ պատեր և ցանցանման հիւս են կազմում: Մաղանոթների այսպիսի համակարգութիւններն այն տեղերն են, որտեղից արիւնը մնուցանում է մարմնի գործարանները, որովհետեւ նոցա պատերի միջից ջրիւցած սնուցիչ նիւթերն են անց կենում և մտնում մարմնի գնահատման մասերի մէջ, իսկ ինքը ցանցը առանձին գործարանների ձև է ստանում:

Արիւնը առաջ տալիս է մարմնին իւր մէջ եղած պիտանի սնուցիչ նիւթերը և օդի թթուածինը, ստանում է աւելի մոյգ գոյն և անպէտքանում է, պարունակելով ամփաթթու. յետոյ մաղանոթներից հոսում է երակների մէջ, որոնք գտնուում են կաշու տակ. երակների միջով արիւնը նորից վերադառնում է դէպի սիրտը: Այսպէս ուրեմն արիւնը շրջան է առնում մեր մարմնի մէջ: Մոյգ արիւնը սրտից անցնում է թորերի մէջ, որտեղ տարածուում է նոյնպէս բաղաժաթիւ մաղանոթների միջով, դուրս է մղում իւր մէջ եղած ամփաթթուն և ներս է ընդուն-

նում օղից թթու ածխին: ստացնում է աւելի բնոյ գոյն և էլի յետ է հոսում դէպի սիրտը: այսպիսով արիւնը մի անգամ էլ է շրջան անում: Արովհետեւ այն ճանապարհը որով արիւնն հոսում է ւտւոջին անդամին: աւելի մեծ է: ուստի և հոշուում է արեւնագարծութեան մեծ շրջանը: իսկ երկրորդ անգամ հոսելու ճանապարհը արեւնագարծութեան սրտը շրջան է հոշուում:

Իւր շրջանառութեան ընթացքում արիւնն անդադար թարմանում է և պակասը լրանում մեր ընդունած սննդարար նիւթերի քանակութեան համեմատ և շնորհիւ այն շարժումները որ մենք անում ենք արեւնագարծութիւնն արագացնելու համար: Իսկ մազանոթների ձևի շնորհիւ արիւնն առատութեամբ մատակարարուում է մեր մարմնի զանազան գործարաններին:

Սննդառութեան գործողութիւնը կարելի է լաւ պատկերացնել շնորհիւ իւր պարզ սկզբունքներին: Խնամքով ծամուած կերակուրը մարսուում և մաս մաս է լինում ստամոքսում և աղիքներում: մարսուած կերակուրն ու բնականը դառնում են արիւն: որ իւր մեծ շրջանառութեան միջոցին զանազան գործարաններին տալիս է սննդարար նիւթեր և թթուածին: իսկ ինքն ընդունում է անպէտք նիւթերը (որ արտադրում են գեղձերը: գլխաւորապէս լեարդն ու երկկամուրը) և ածխածին: որ անհետանում է արտաշնչելով: Արեան միակնազնուամբ կատարուում է նորա փոքր շրջանառութեան միջոցին ներշնչութեղ օդի շնորհիւ: այսպէս ուրեմն օգը մեր գոյութեան անհրաժեշտ տարրերից մէկն է:

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐԳ

Անդորրեկեղեան քոյմի մուն: Այդ քայլամների տեսակին պատկանող թռչնի ձուն գտնուած է Խերսոնի նահանգում: Մայիսի 1-ին հոգնուում: Մի քանի անգամ այդ ձուն սրա նրա ձեռքն ընկնելուց յետոյ: վերջապէս ծախուեցաւ 1000 ուրբով մի հարուստ մարդու: Գրայն Բայց այս անգամ էլ գոգրաստարար ընկաւ ու կոտորուեցաւ: Իբրեւ մի հագուածիւս հնութիւն: նրա կմնայների կոտորները Պետերբուրգի թանգարաններից մէկը տարուեցան: որտեղ և կարողացան մի կերպ մասերն իրար կպցնել: Այդ ձուի գտնելուց մի քանի տարի յետոյ: Հիւսիսային Չինաստանի մոզրիկ գիւղերից մէկում մի գեղջուկ կին գտաւ այդպիսի մի ուրիշ ձու: Աւերջինս այժմ գտնուում է Հիւս. Ամերիկայում: Մասաչուզէտ նահանգի մէջ: Վեմ:

բրիջի թանգարանում: Ռուսաստանում գտնուածի հետ համեմատելով: միայն մեծութեան կողմից են տարբերութիւն գտել: Չինաստանի օրինակն ունի 7 մատնաչափ երկարութիւն: 5 3/4 մատնաչափ շրջագոյն և մօտ 118 խոր: մատնաչափ ծաւալ: Ռուսաստանինը մի քիչ աւելի լայն է: զրա համար էլ ծաւալը 138 խոր: մատնաչափ է: որից և կարելի է եզրակացնել: թէ այդ ձուի պարունակութիւնը 4 կամ 5 գրուաքայ պիտի լինէր: Այժմուայ քայլամի ձուն: կմնայ էլ հետը վերցրած: միմիայն երեք գրուաքայ է կշռում: Ուրեմն հասկանալի պիտի լինի: որ այդ ընդ միշտ ոչնչացած թռչուններն իրենց մարմնու մեծութեամբ գերազանց պիտի լինէին քան արդի քայլամները:

* *

Հեռախօսի ծառայութիւնը: Չիկագոյի բնակիչներից մէկը մի շատ խելօք շուն ունէր: որն անշափ սիրում էր իր սիրող: Մի անգամ այդ պարոնն ստիպուած էր աւելի երկար ժամանակով բացակայելու տնից: ուստի և կենդանուն տանը թողեց: Հունը տիրոջ երկարատեւ բացակայութիւնը նկատելով տիրել սկսեց: իսկ վերջը մինչև անգամ զագարեց կերակուր ուտելուց: այդ պատճառով էլ բոլորովին հալ ու մաշ եղաւ: Բարեկամները հարկ համարեցին այդ մասին տեղեկութիւն տալու տիրոջը: Սա ըմբռնելով բանի էութիւնը: իսկոյն հեռախօսի կայարանը գնաց և խնդրեց: որ գիծը Չիկագոյի կայարանի հետ միացնեն: իսկ վերջինս իր տան հետ: Տնեցիներից հեռախօսի միջոցով պահանջեց նաև: որ ձայնատար խողովակի ծայրը շան ակնջին դնեն և ապա սկսեց խօսել: Խելօք կենդանին անմիջապէս ծանալեց տիրոջ ձայնը և շափազանց ուրախացաւ: Այդ օրուանից սկսած: շունն ուտում էր ու խմում: որից և կամաց կամաց աշխոյժ ստացաւ և բոլորովին առողջացաւ:

* *

Արդիոք կարելի է տեսնել չիկագոյի: Ամէնքս էլ այնպէս ենք հաւատացած: թէ առանց ջրի ոչ մի շնչաւոր արարած չի կարող ապրել: սակայն կան կենդանիներ: որոնք իրենց ամբողջ կեանքում այդ բնական ու անհրաժեշտ պահանջը բնաւ չեն զգացել: Օրին. Պատագոնիայի տափաստաններում այժեամի մի տեսակը կայ: որն իր օրում մի կամ ջուր անգամ չի գործ ածում: Նոյնը կարելի է տեսնել և ճագարների մասին: Մի ճանապարհորդ Սահարա անապատում գիտողութիւններ է արել և տեսել: որ օձերն ու խնկեղետներն ամենևին չեն ծարաւում:

Պրանսիայում: մի ընդարձակ հովտում: որը շատ հեռու է գտնուում թէ գետերից և թէ աղբիւրներից: կովերի ամբողջ նախիրներ կան: որոնք